

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

VƏFA ELDAR QIZI MƏHƏRRƏMOVA

**MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ LEKSİK PARALELİZM
(AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN
MATERİALLARI ƏSASINDA)**

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI-2015

Dissertasiya Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər:

Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Telman Ziyatxan oğlu Quliyev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

Çingiz Məmməd oğlu Qaraşarlı
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Əzizə Nurqələm qızı Mikayılova
filologiya üzrə elmlər doktoru

Aparıcı təşkilat:

**Bakı Slavyan Universitetinin
Müasir Azərbaycan dili və
ingilis filologiyası kafedraları**

Müdafiə “_17_”_03_____2015-ci il tarixdə saat ___ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,

Mövzunun aktuallığı. Hər bir dilin leksik tərkibi həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın tarixini, keçdiyi inkişaf yolunu, əldə etdiyi elmi – mədəni tərəqqi səviyyəsini, eləcə də qurduğu əlaqələrin dinamika və coğrafiyasını müəyyənləşdirmək üçün zəngin material verir. Bu səbəbdən də, cəmiyyət həyatında gerçəkləşən qlobal və ya lokal xarakterli dəyişikliklər dilin leksik təbəqəsinə təsirsiz ötürşür. Bu mənada leksik paralelizm faktlarının təhlili istər qohum dillərin, istərsə də genealoji bağlılığı olmayan dillərin əlaqəsi kontekstində maraqlı müvazilik faktlarının izlənilməsinə imkan verir. Əgər qohum dil materialına istinad edən paralelizm faktları əsas etibarilə sıx genealoji bağlara malik olan dil sistemində nümayiş etdirdiyi semantik və fonomorfoloji özəlliklərin tədqiqi baxımından diqqəti cəlb edirsə, qohum olmayan dillərdə təzahür tapan paralelizm faktları daha fərqli aspektlər baxımından da mühüm maraq kəsb edir. Belə ki, ortaq tarixi və bilavasitə zəngin qarşılıqlı əlaqə keçmiş olmayan xalqların dillərindəki leksik paralelizm faktları həmin müvazilik elementlərinin meydana gəlməsini mümkün edən səbəb və şəraitin öyrənilməsi cəhətdən xüsusi maraq doğurmaya bilməz. Heç şübhəsiz ki, Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemi arasında mövcud olan paralelizm faktlarının tədqiqi leksik paralelliklərini araşdırılması işinin yeni aspektlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dilçiliyində dilimizin digər türk dillərinin leksik sistemləri ilə nümayiş etdirdiyi paralelizm faktlarına, o cümlədən digər türk dillərinin ehtimal edilən qohumluq əlaqələri faktlarının tədqiqinə dair müxtəlif araşdırmalar aparılmışdır. Bu mənada, türk dillərinin şumer dili ilə genetik bağlılığının müəyyənləşdirilməsinə həsr olunmuş və ya dolayısı ilə bu məsələyə diqqət ayrılmış bir çox maraqlı tədqiqat işini qeyd etmək olar¹. Eləcə də türk dillərinin etrusk dili ilə genetik bağlılığına dair elmi fərziyyələrin əsaslandırılması yolunda atılan ilkin addımlarda da, məhz, etrusk – türk leksik paralelizm faktlarına istinad edilmişdir². Maraqlıdır ki,

¹Kazımov Q. Ş. Seçilmiş əsərləri. I c., Bakı: Nurlan, 2008, s. 352-395; Hüseynli N., Məmmədova V. Türk dillərinin geneologiyası. Şumer və türk leksik paralelləri. Bakı: Nağıl evi, 2012.

²Qaraşarlı Ç.M. Egey – Aralıq dənizləri regionunda aborigen dillər problemi (e.ə.I minillik), filol.elm.dokt....avtoreferatı. Bakı, 2009.

qeyd edilənlərin fonunda Azərbaycan dilinin qohum olmayan dillərlə leksik paralelizm faktlarının tədqiqi işinə diqqətin yüksək olduğunu söyləmək çətinidir. Konkret olaraq, Azərbaycanca və ingilis dillərinin leksik sistemləri arasındakı müvazilik faktlarının təhlilinə gəlincə, burada iki avtonom təhlil konseptində araşdırmalar aparıldığını demək olar. Mövcud araşdırmalar dilimizdəki ingilis mənşəli leksikanın konkret istiqamətli araşdırmasını və ya digər sahə tədqiqatları çərçivəsində (məsələn: alınma terminlər kontekstində) təhlillərini əhatə edir¹. Digər bir qrup araşdırmalarda isə ingilis dilindəki türk sözlərinin etimologiyası, işlənmə şəraiti, uğradığı semantik və fonomorfoloji dəyişikliklər geniş və hərtərəfli təhlilə cəlb edilir². Məhz, bu cəhət Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı leksik müvazilik faktlarının sistemli araşdırmasının aktuallığını şərtləndirir və belə bir araşdırmanın aparılmasını zəruri edir. Hazırda dövlətimizin avrointegrasiya siyasəti yürütməsi, habelə dünyada cərəyan edən qloballaşma proseslərinə qoşulması dilimizin yeni leksik vahidlərlə zənginləşməsinə də yol açmışdır. Mənimşənilən yeni ictimai-siyasi anlayışlar, habelə elmi – mədəni tərəqqinin nailiyyətləri özü ilə yeni nominasiya vahidlərinin də mənimşənilməsini şərtləndirmişdir. Bu interleksmələr fonda Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemləri arasındakı paralelizm faktlarının say əmsalında əsaslı artım yaratmışdır. Lakin həmin interleksmələrin ingilis dili mühitində daha öncədən mənimşənilmə tarixinə malik olması bir çox hallarda müxtəlif semantik və fonomorfoloji dəyişiklikləri də qaçınılmaz edir. Bu zaman ingilis və Azərbaycan dillərinin leksik sistemləri arasında fərqli semantik və fonomorfoloji qəliblər meydana çıxmağa bilər. Bu da öz növbəsində tərcümə prosesinə müsbət təsir göstərmir. Bu mənada, heç şübhəsiz ki, ingilis dilinin beynəlxalq siyasi arenadakı şəksiz nüfuzunu və bu dil daşıyıcısı olan xalqların yaşadığı dövlətlərin iqtisadi və mədəni prioritetlərini nəzərə alaraq, ingilis və Azərbaycan dilləri arasındakı leksiklərin fərqli təqdimatına xüsusi həssaslıqla yanaşmağı zəruriləşdirir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektı ingilis və Azərbaycan dillərinin leksik sistemləri arasında təzahür tapan ən müxtəlif xarakterli müvazilik faktları; tədqiqatın predmeti həmin leksik paralelizm faktlarının semantik, fonomorfoloji özəlliklərinin, dil sisteminə nəzərən

¹ Hüseyinzadə J.A. İqtisadiyyat terminlərinin linqvistik təhlili (Azərbaycan və ingilis dili materialları əsasında), filol.üzr. fəls.dokt....avtoreferatı. Bakı, 2001.

² Qaraşarlı Ç.M. Qədim kelt və germanın dillərində naməlum mənşəli leksik substrat // Tədqiqatlar. Bakı, 2007, № 1, s. 24-30.

mövqeyinin, dublet törəmə potensialının, linqvopraqmatik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi genealoji və tipoloji baxımdan müxtəlif xarakterli olan ingilis və Azərbaycan dillərinin leksik sistemindəki paralelizm faktlarını semantik adekvatlıq, fonomorfoloji uyğunluq və mənbə spesifikasiyası baxımından tədqiq etmək, onların funksional xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq və bu zaman özünü göstərən oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

- “leksik paralelizmlər” termini ilə bağlı müşahidə edilən terminoloji qarışıqlığa aydınlıq gətirmək; Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemləri arasındakı paralelizmlərin tədqiq tarixini təhlil etmək və həmin paralelizm faktlarının Nostratik nəzəriyyə işığında, eləcə də dil əlqələri ilə bağlı ehtimallar fonunda, habelə İnterleksem nəzəriyyəsi fonunda araşdırılması məsələsinə münasibət bildirmək;

- leksik paralelizmlərin dil sistemində (və ya fərqli sistemlərdə) təmsil olunma xüsusiyyətinə görə qruplaşdırılmasını aparmaq, sistem-daxili leksik paralellər, onların dubletlik (semantik paralellik) və variantlılıq formalarını sistemli şəkildə araşdırmaq; eləcə də ingilis dilinin variantları arasında leksik paralelizm situasiyası və onların Azərbaycan dili ilə paralellik hallarına təsirini müəyyənləşdirmək; dialekt rəngarəngliyi səbəbiylə meydana gələn müvazilik hallarını təhlilə cəlb etmək; alınma leksikanın mənimsənilməsi zamanı ortaya çıxan dialekt spesifikasiyindən törəyən və ya transit dil fərqliliklərinin “fəsad”ı kimi ortaya çıxan müvazilik hallarını təhlil etmək;

- qohum və qohum olmayan dillər arasındakı leksik paralelizm hallarının fərqli təbiətinə aydınlıq gətirmək, müxtəlif sistemli dillərdə leksik paralelizmlərin spesifik – fərqləndirici özəlliklərini müəyyənləşdirmək;

- Azərbaycan və ingilis sistemlərarası leksik paralellərində Avropa mənşəli ortaq alınmaların funksional-semantik xüsusiyyətlərini araşdırmaq, bu kontekstdə Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemində yer alan yunan – latın, fransız, italyan və ingilis mənşəli paralelizm faktlarının leksik-semantik xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirmək, onların mənimsənilmə səbəb və şəraitini müəyyənləşdirmək, ortaya qoyduğu etimoloji dublet faktlarının semantik və fonomorfoloji identifikasiya imkanlarını araşdırmaq;

- Azərbaycan və ingilis sistemlərarası leksik paralellərində ortaq Şərqi mənşəli alınmaların funksional-semantik xüsusiyyətlərini araşdırmaq, bu kontekstdə, konkret olaraq, iki dilin leksik sistemində təzahür tapan ərəb, fars, türk mənşəli paralelizm faktlarının mənimsənilmə səbəb və

şəraitini, semantik təkamül xüsusiyyətlərini, fonomorfoloji fərqliliklərini təhlil etmək;

- ləksik paralelizm faktlarını semantik paralelizm situasiyası aspektində təhlil etmək; məsələyə dubletlik və semantik korrelyasiya problemi kontekstində aydınlıq gətirmək;

- Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı abreviativ xarakterli ləksik paralelizm faktlarının daxili forması və semantik xüsusiyyətlərini təhlil etmək, həmin paralelizm faktlarını tanınma əmsalına görə, yaranma üsullarına görə, habelə derivativ potensialına görə səciyyələndirmək;

- Azərbaycan və ingilis dillərinin ləksik sistemləri arasındakı paralelizm faktlarının semantik adekvatlıq əmsalı məsələlərinə aydınlıq gətirmək.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar. İşdə müdafiəyə çıxarılan müddəalar aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan və ingilis dillərində ləksik paralelizm leksikologiya və mətn dilçiliyinin bir sahəsi olub, həmin kateqoriyanın ifadəsi üçün istifadə edilən ləksik və ləksik-qrammatik və ləksik-semantik vasitələr kompleksini özündə ehtiva edir.

2. Tipoloji və geneoloji cəhətdən fərqli olan Azərbaycan və ingilis dillərindəki ləksik paralellərdə Şərq mənşəli ortaq alınmaların funksional-semantik özəlliyi vardır.

3. Azərbaycan və ingilis dillərində ləksik paralelizmin semantik paralelizm situasiyası, yəni dubletlik və semantik korrelyasiya məsələsi baxımından təhlilinə aydınlıq gətirmək lazımdır.

4. Azərbaycan və ingilis dillərindəki abreviativ xarakterli ləksik paralelizmlərin semantik xüsusiyyətlərini təhlilə cəlb edərək həmin paralelizm faktlarının tanınma əmsalını, yaranma üsullarını, eləcə də derivativ potensialını müəyyənləşdirmək tədqiqatın özəyini təşkil edir.

5. Azərbaycan və ingilis dillərindəki ləksik paralelizm faktları bir çox hallarda sistem daxili semantik paralelliyyənin əsasını qoyur. Bəzi məqamlarda dil sistemi özünün vahidlərini təklif edərək həmin alınmaların işləklilik səviyyəsini azaltmağa müvəffəq olsa da, son dövr terminoloji unifikasiya standartlarına müvafiq olaraq əksər hallarda interleksem statuslu paralelizm elementləri öz mövqeyini qoruya bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq, Azərbaycan və ingilis dillərinin ləksik sistemlərinin arasında təzahür tapan paralelizm faktlarının geniş və sistemli təhlili ortaya qoyulur. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq, bu iki dil arasındakı ləksik paralelizm faktları daha geniş spektrli dil faktlarının təhlili çərçivəsində

araşdırılır. Habelə, Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemi arasında təzahür tapan paralelizm faktlarının “tərcüməçinin yalançı dostları” problemi kontekstində geniş və hərtərəfli təhlil ortaya qoyulur. Eləcə də iki dil sistemi arasındakı abbreviativ xarakterli paralellik faktlarının struktur, semantik və linqvopraqmatik xarakterli təhlili aparılır.

Tədqiqatın mənbə və metodları. Tədqiqat zamanı ikidilli və izahlı lüğətlərə istinad edilmişdir. Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemi arasındakı paralelizm faktlarının semantik özəlliklərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində olan çox sayda bədii əsər nümunələrinə, KİV materialına, müxtəlif izahlı lüğətlərə, monoqrafiya və elmi məqalə mətnlərinə, habelə qanunvericilik sənədlərinə müraciət edilmişdir. Onlar əsasında ümumiləşdirmələr aparılaraq təsviri və müqayisə-qarşılaşdırma metodlarından, bəzi hallarda isə sistemləşdirmə, qarşılaşdırma, analitik üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada Azərbaycan və ingilis dilləri kimi müxtəlif sistemli dillərin leksik səviyyələrindəki korrelyasiya müqayisəli şəkildə öyrənilir, onların sistem daxili və sistemlərarası təzahür formalarının oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini aydınlıq gətirilir. Dissertasiya Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemləri arasındakı kənar sistem alınmaların (yəni yunan-latın, fransız, italyan, ərəb, fars və s. mənşəli interleksemlərin) sistemli təhlilinin ortaya qoyulması baxımından da mühüm nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Eləcə də dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyətini şərtlən-dirən faktorlar sırasında təqdim olunan araşdırmada hər iki dil sistemi arasındakı leksik paralelizm faktlarının semantik adekvatlıq məsələlərinə tərcümə nəzəriyyəsi ilə əlaqəli şəkildə izah verilir. Müvazilik faktlarının semantik adekvatlıq əmsalı müqayisəli şəkildə müəyyənləşdirilir. Bu səbəbdən də dissertasiyanın elmi nəticələrindən həmin dillərin orta və ali məktəblərdə tədrisdə, o cümlədən tərcümə nəzəriyyəsi və üslubiyyatın tədrisinin keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə istifadə edilə bilər. Dissertasiyadan, həmçinin müxtəlif sistemli dillərin leksik sistemlərinin müqayisə səpkili araşdırılmasında və bu dillərdən qarşılıqlı şəkildə tərcümə prosesində istifadə oluna bilər. Dissertasiyanın müddəaları Azərbaycan – ingilis və eləcə də başqa ikidilli lüğətlərin tərtibi baxımından da mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işinin

əsas müddəaları universitetin təşkil etdiyi elmi seminarlarda, kafedranın işləsələrində, gənc tədqiqatçılarının elmi konfranslarında məruzə edilmişdir. Mövzuya dair elmi məqalələr elmi-tədqiqat və ali təhsil müəssisələrində elmi əsərlərində, məqalələr toplularında, beynəlxalq jurnallarda və başqa elmi nəşrlərdə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metod və mənbələri, obyekt, tədqiqatın predmeti, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın aprobeşiyası və dissertasiyanın quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslə “**Leksik paralelizm hadisəsinin mahiyyəti və onun dil sistemində növləri**” adlanır. Fəslin “Leksik paralelizmlər” termininin spesifikası” adlanan bölməsində dil və mətn səviyyələrindəki leksik paralelizm və ya leksik paralellik şəraitə nəticəsində yaranan dil faktlarının ortaq terminoloji inventar qarışığı təhlil edilir. İzahlı lüğətlərdə göstərilədiyi kimi, paralel yunan dilindəki *parallelos* “*yanaşı gedən*” sözündən əmələ gəlib, “*müvazilik*” anlamını əks etdirir¹. Həmin müvaziliyin hansı mahiyyət kəsb etməsi; hansı şəraitdə meydana çıxması və ən əsası hansı dil materiallarına istinad etməsi bu hadisələrin spesifikliyini ortaya qoyan faktorlar kimi meydana çıxır. Dilçilik ədəbiyyatlarında “leksik paralellər” və “leksik paralelizmlər” terminlərindən sinoim kimi istifadə edilir. Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı leksik paralelizm şəraitin fərqli dil sistemlərinə aid olan, lakin bununla belə özünün fonomorfoloji və semantik əlaqələrini itirməmiş leksik vahidləri əhatə edir. Bu nəzərə alınaraq leksik paralelizmlər dil sistemində ifadə formasına görə qruplaşdırılmışdır. Bu baxımdan, sistem daxili və sistemlər-arası leksik paralelizmlər fərqləndirilir ki, onlar da öz növbəsində altqruplara ayrılır.

Terminoloji sistemdə sinonimliyi qəbul etməyən S.Sadıqova “əslində sinonimlərin yaxın və eyni mənanı bildiren sözlər olduğunu”, bundan fərqli olaraq terminoloji sistemdəki dubletlik faktlarının isə “eyni məfhumun müxtəlif sözlərlə ifadəsinin xüsusi növü olan paralelliyi”

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, III c., Bakı: Şərq – Qərb, 2006, s.574.

təcəssüm etdirdiyini qeyd edərək yazır: “Həmməna terminlər paralelliyin əsas əlamətlərini özündə əks etdirən”, ...mənacə bir – birinin eyni olan və üslubi cəhətdən fərqlənməyən, formacə müxtəlif olan belə terminlər paralel terminlərdir”¹. Göründüyü kimi, bu kontekstdə eyni bir sistem daxilində cərəyan edən semantik paralelizm hadisəsi ilə bağlı mühüm problematik məsələyə toxunulur. Fərqli nominativ vahidlərin eyni anlayışın işarələnməsi problemi aydınlaşdırılır. Müxtəlif sistemli dillər arasındakı paralelliklər özlüyündə dublet yaratma potensialını əks etdirən inter-leksmələrlə bərabər, dillərarası müvazilik situasiyasını da əks edir. Belə ki, Azərbaycan dilində *artist*, əsasən *aktyor* anlamına müvafiq mənanı ifadə etdiyi halda, ingilis dilindəki paralelində *sənətkar*, *rəssam*, *heykəltəraş* mənaları da öz əksini tapır. Məsələn, ingilis dilindəki “Is Leonardo da Vinci a great artist or a great scientist?” sualının “Leonardo da Vinçi *dahi artist* və ya *dahi alim* idi?” şəklində “tərcüməsi” təəccüb yarada bilər. Bu mənada həmin paralellik situasiyasının və oxşar müvaziliklərin yaratdığı semantik qeyri – adekvatlıq tərcümə prosesini çətinləşdirən faktorları müəyyənləşdirir.

I.V.Arnold yazır: “Hal-hazırda mənasında yüngülcə fərqlənən iki söz mənşəcə eyni sözün dialektik variantları ola bilər. Beləliklə, biz dubletlərdə qədim ingilis dilinin izlərinə rast gəlirik”². Maraqlıdır ki, etimoloji dubletlərdə təkcə həmin dilin erkən mərhələsindəki fonosemantik şaxələnmə faktları nəzərdən keçirilmir. Etimoloji dubletlər deyildikdə, bir çox hallarda eyni bir ləksəmin fərqli etimoloji variantlarının fərqli zaman kəsiyində mənimsənilməsi də nəzərdə tutulur. Yəni “bəzən dubletlərin inkişafı linqvistik və ekstra-linqvistik səbəblərin kombinasiyasına görə olmuşdur”, “...latın komparativi *super* “yuxarı”, *superior* “daha yüksək, daha yaxşı” olmuşdur. Bu söz də ingilis dilinə *superior* “hansısa keyfiyyət və cəhətcə yüksək, yaxud daha yüksək” mənasında keçmişdir. Həmin latın sözü *supremus* “ən yüksək” sözünün üstünlük dərəcəsi *supremus* “ən yüksək” olmuşdur. Bu söz ingilis dilinə keçəndə öz sifət formasını- *supreme* “tanınmış, görkəmli, yüksək səviyyəli” vermişdir”³.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan və ingilis dillərinin fonetik sistemlərinin yetərincə fərqliliyinə görə, bu dillərin leksik sistemindəki paralelizmlər çox məhdud hallarda tam şəkildə (yəni həm fonetik, həm də semantik) adekvatlıq nümayiş etdirir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, leksik paralelizm vəziyyətlərinin təhlili çərçivəsində bu cür mütləq

¹ Sadiqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm, 2011, s. 282-283.

² Arnold I.V. “The English Word”. Moscow-“Vysshaya shkola”-1986,s.295 .

³ Castle <http://www.etymonline.com>

adekvatlıq hallarına da dillərarası dubletlər deyilir. G.P.Melnikov haqlı olaraq yazır: “Dil özünü tənzimləyən dinamik sistemdir. Bununla da olduqca mürəkkəb bir hadisəni təcəssüm etdirir”¹

Belə ki, dillərdəki sistem daxili paralellik situasiyaları dilələrlər arasında müvaziliyin nəticəsi olan paralellik halları, ayrı-ayrı ədəbi dil variantlarının ortaya qoyduğu paralellik situasiyalarından başqa, daha təfəssilatlı bölgü çərçivəsində qruplaşdırmaq olar:

1. Dialekt rəngarəngliyi səbəbiylə meydana gələn müvazilik halları;

2. Alınma leksikanın mənimsənilməsi zamanı ortaya çıxan dialekt spesifikasiyindən törəyən və ya transit dil fərqliliklərinin “fəsad”ı kimi ortaya çıxan müvazilik halları.

Bu növ paralelliklər bilavasitə müxtəlif sistemli dillər arasındakı paralelliklər probleminin tam mahiyyətini təşkil etməsə də, yuxarıda izlədiyimiz dil faktlarından da aydın şəkildə görüldüyü kimi, onunla (yəni bu problemlə) kifayət qədər kəşifən məqamlara və ortaq dil faktları korrelyasiyası situasiyalarına malikdir.

Ç.Qaraşarlının qeyd etdiyi variantlar sistemlərarası paralelliklərin xüsusi növünü, yəni eyni (və ya oxşar) sistemli dillər arasındakı müvazilik hallarını ehtiva edirsə, ikinci vəziyyət artıq müxtəlif sistemli dillərarası paralelizm situasiyasını əks etdirir. Sonuncu korrelyasiya ekstralinqvistik faktorun iştirakı ilə səciyyələndirilir. H.Amosovanın qeyd etdiyi kimi, ingilis dilinin sistemində yer alan bəzi leksik vahidlər latın – fransız (dublet xarakterli) paralelliyyənin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. *to compute* (riyazi.) - *to count* (latın dilində *computo* “hesablamaq”, “hesaba almaq”; qədim fransız dilində: *cunter* “hesablamaq”)². Başqa sözlə desək, ingilis dilindəki bu sistem daxili paralelliklər, əslində latın və qədim fransız dilləri kimi yaxın qohum dillərdə təzahür tapan korrelyasiya hallarının məntiqi davamından başqa bir şey deyildir.

Bu baxımdan, tədqiqat nəticəsində paralelliyyəni şərtləndirən aşağıdakı amillər əsas götürülmüşdür:

1) Həm sistem daxili, həm də sistemlərarası leksik müvazilik halları həm səs cildi, həm də məna tutumuna nəzərən paralelliyyə istinad edir.

¹ Бунчич Д. Энантиосемия внутриязыковая и межъязыковая как проблема коммуникации <http://www.uni-koeln.de/~dbuncic/enantio/enantio.pdf>

² Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава современного английского языка. М., Изд-во литер. на иностранном языке, 1956, с. 220 .

2) Həm sistem daxili, həm də sistemlərarası paralellik situasiyalarında dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları və onun inkişafını tənzimləyən xarici amillər mühüm rol oynayır.

Bununla yanaşı, aşağıdakı fərqlər də nəzərə alınmalıdır:

1) Sistem daxili paralelliklər deyildikdə, bəzən daha geniş planda paralelizm hadisəsi nəzərdə tutula bilər. Başqa sözlə desək, sistem daxili paralellik hadisələri, ümumiyyətlə, sinonimiya kimi xarakterizə edilən semantik paralelliklə vəhdətdə nəzərdə tutulur. Obyektiv şəraiti nəzərə alsaq, demək olar ki, bu dil faktlarının fərqliliyindən daha çox terminoloji qeyri – dəqiqlik mahiyyəti daşıyan fərqlilidir.

2) Sistem daxili paralelizmlərin meydana gəlməsində daha çox dildaxili inkişaf qanunauyğunluqları həlledici rol oynadığı halda, dillərarası paralelizmlərin formalaşmasında interleksəm faktoru aparıcı mövqeyə malik olur. Bu isə öz növbəsində ekstralingvistik faktorların həlledici mövqeyindən danışmağa imkan verir.

3) Sistem daxili paralelizmlərdə qohum dillər arasındakı fonetik korrelyasiya faktlarının izoqloslarını izləmək mümkündür. Eyni zamanda sistem daxili paralelizmlər dilin ədəbi dil variantlarının və ya dialekt variantlarının fərqli fonomorfoloji özəlliklərini də əks etdirməklə meydana çıxı bilər. Müxtəlif sistemlərə malik olan Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı paralelizmlərin formalaşmasında qohum dillərarası fonetik korrelyasiyalar rol oynayır. Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı leksik paralelliklərin meydana gəlməsində rol oynayan faktorlar sırasında interleksəm amilin birmənalı və şəksiz liderliyi də bu dillərin fərqli sistemə və ən əsası qohum olmayan dillər sisteminə malik olmasından qaynaqlanıır.

G.İ.Bakinskayanın qeyd etdiyi kimi, “*müasir Avropa dilçilik məktəbi interköklü sözlərin, yəni interleksemlərin baza nəzriyyəsini işləyib hazırlamışdır*. Bu nəzriyyənin əsasını təşkil edən interleksəm səciyyələndirmələri onların *mümkün əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi baxımından* oxşar və fərqli cəhətlərin öyrənilməsini vacib hesab edir.” Həmin qrup tədqiqatlarda irəli sürülən mülahizələrə görə, “xüsusilə Britaniyanın yeni eradan əvvəlki sakinləri olan keltlərin dilindəki türkiizmlər etnik əlaqələrin çox qədim çağlarda-yeni eradan əvvəlki minilliklərdə baş verdiyini göstərir”.¹

Ç.Qaraşarlının tədqiqatında təqdim olunan yanaşmadan fərqli olaraq, həmin mənbələrdə türk sözlərinin ingilis dilinə daxil olduğu dövrü

¹ Qaraşarlı Ç.M. Qədim kelt və german dillərində naməlum mənşəli leksik substrat // Tədqiqatlar. Bakı, 2007, № 1, s.24-30.

Atılların işğalları dövrü ilə əlaqələndirir.¹ İnterleksem statusu daşımayan, lakin ingilis dilində kifayət qədər erkən dövrlərdən bəri istifadə edilən türk mənşəli sözlərin Azərbaycan dilindəki analoqları ilə paralelliyinin izahını da məhz dil əlaqələri müstəvisində axtarmaq çox düzgün olardı. Bu qəbildən araşdırmalar diaxronik müstəvidə xüsusi istiqamətli etimoloji təhlillər tələb edir. Məhz, həmin tədqiqatlar ingilis dilindəki naməlum leksik plastın mənşəyinə aydınlıq gətirilməsinə, həm də türk və anqlosakson tayfalarının qədim əlaqələrinə işıq salmağa kömək edə bilər.

Azərbaycan və ingilis dillərində yer alan paralelizm xarakterli interleksikanı mənbə dillərə nəzərən aidiyyət fərqliliyindən çıxış edərək aşağıdakı bölgünün aparılması məqsəduyğundur: 1) Azərbaycan və ingilis dillərində hind – Avropa mənşəli ortaq leksik paralelizmlər (yunan, latın, italyan, ispan və s.); 2) Azərbaycan və ingilis dillərində Şərq mənşəli leksik paralelizmlər (ərəb, fars və s.); 3) Azərbaycan və ingilis dillərindəki digər dillərə aid interleksemlərə əsaslanan leksik paralelizmlər (fin – uqor, Afrika dilləri və s.).

İkinci fəsil “**Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemləri arasındakı paralelizmlərin mənşə və funksional xüsusiyyətlərinin təhlili**” adlanır. Bu fəsildə Azərbaycan və ingilis dillərinin sistemlərarası leksik paralellərində Avropa mənşəli ortaq alınmaların funksional - semantik özəllikləri və Avropa mənşəli interleksemlərin Azərbaycan və ingilis leksik sistemindəki mövqeləri araşdırılmışdır. Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemləri arasındakı paralelizm faktlarının əhəmiyyətli hissəsini Avropa mənşəli interleksemlər təşkil etməsinin mövcud sosial – tarixi şərtliliklərlə əsaslandırılmış obyektiv səbəbləri vardır. “Avropaya inteqrasiyanın dilin zənginləşmə mənbələrinə də təsir etməsi” ilə əlaqələndirən S.Sadiqova yazır: “Hazırda *Avropa mənşəli terminlər* Azərbaycan dilində terminlərin yaranması üçün *əsas mənbələrdəndir*. Çünki, yeni texnikaya, xüsusilə də informatika, telekommunikasiya, kibernetika, kosmik texnika ilə bağlı anlayışların funksionallaşması, demək olar ki, dünyanın bütün sivil dilləri kimi dilimizdə də *termin və anlayışların alınma prosesi*, əsasən *beynəlxalq koordinasiyaya əsaslanır*”². Təsadüfi deyil ki, son onilliklərdə Azərbaycan dilinin rus dilindən vasitəçi dil kimi yararlanmaması və ya onun (rus dilinin) bu qəbildən xidmətlərinə olduqca az müraciət edilməsi alınma leksemlərin forma və məzmun xüsusiyyətlərinə təsirsiz ötürməmişdir. A.Axundovun haqlı olaraq qeyd

¹ Бикини И. Тюркизмы в английском языке http://tatarica.narod.ru/world/language/tat_eng.htm

² Sadiqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm, 2011, s. 222 .

etdiyi kimi, “müstəqillik illərində terminalma mənbələri dilin əvvəlki inkıfaf dövründən xeyli dərəcədə fərqlənməyə başlamışdır müasir inkışaf durumuna uyğun olaraq rus dilindən uzaqlaşmaya meyl güclənmiş və termin mübadiləsində üstünlük daha çox müxtəlif səpkili əlaqənin qurulduğu Avropa dillərinə verilmişdir”.¹

Lakin bununla belə, dilin saflığının qorunması naminə izafi yükə malik ola biləcək alınmalara müraciətdən qaçmaq məqsədəuyğundur. Ə.Dəmirçizadə yazırdı: “Əcnəbi sözlərin ədəbi dilimizdə işlədilməsi məsələsində özbaşınalığa yol vermək olmaz. Belə ki, sözlərin alınmasının və işlədilməsinin möhkəm əsasları olmalıdır. Belə əsaslar olmadıqda dilə hər cür əcnəbi sözü gətirmək lüğət tərkibini zibilləndirmək deməkdir. Belə zibilləməyə qarşı bütün xalqların qabaqcıl adamları daim mübarizə aparmışdır”.²

Alınmalarda, o cümlədən, Avropa mənşəli alınmalarda ifrata varılmamalı, dilin istifadə arsenalında olan və işləkliyini davam etdirən terminlər olduğu halda dildə ağırlaşdırmaya rəvac verilməməlidir. “Dildə bir proses kimi müşahidə olunan terminoloji yeniləşmənin daima ictimai həyatda baş verən siyasi, elmi, mədəni, texniki və s. hadisələrlə müşayiət edildiyini” bildirən T.Quliyev yazır: “Dilin xarici amillər səviyyəsindəki hadisələr, bir qayda olaraq, terminoloji yeniləşmə prosesində dilin daxili qaynaqlarının meydana çıxmasında çox mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bununla belə, həmin amillər müəyyən subyektiv təsirlərlə bağlı olduqda dilə yeni gələn terminlər onu zənginləşdirmək əvəzinə mənimsəmə prosesində bir sıra çətinliklər törəməsinə səbəb olur”.³ Lakin dillərdə çox vaxt alınmalarla milli dilin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər paralel şəkildə işlənir. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: *1. Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemində yer alan yunan – latın mənşəli paralellizmlər.* Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı leksik paralellərin mühüm bir hissəsini yunan – latın mənşəli terminlər təşkil edir. Belə ki, antik dövrlərdə yunan elminin və mədəniyyətinin təşəkkülü ümum Avropa elmi düşüncəsinin təkamülünün ilkin bazasını, əsasını təşkil etmişdir. Belə ki, V.Jirmunskinin qeyd etdiyi kimi, feodalizm dövrünün klerikal yazı dili kimi mövcudluq sürdüren latın dili, həmin ağır tarixi

¹ Axundov A.A. Dil və mədəniyyət. Bakı: Yazıçı, 1992, s. 88.

² Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, s. 98.

³ Quliyev T.Z. Terminoloji yenilənmədə əvəzetmə meylləri. Bakı: Elm, 1994, s. 3.

şəraitdə elmin əsasən kilsə divarları arasında inkişaf tapması səbəbiylə, daha da təkmilləşərək beynəlxalq status qazana bilmişdir.¹

Latın dilindən alınmalarda diqqət çəkən cəhətlərdən biri odur ki, bəzən sözün özü mənimsənilmədiyi halda, onun derivatının dilə daxil olması mümkündür. Məsələn, latın mənşəli *color* sözü ingilis dilində mənə dildəki semantik yükünə müvafiq olaraq, “*rəng*” mənasını ifadə edir. Məsələn, Red, black and white were the first *colors* used by artists in the Upper Paleolithic age...²

Həmin leksemin Azərbaycan dili ilə paralelliyi müşahidə edilmədiyi halda, onun derivatı kimi çıxış edən interleksemin – *colorite* sözünün dilimizdə tam adekvatı mövcuddur. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində həmin leksemlə bağlı yazılır: “*Kolorit* (italyan *colorite*, əsli latın. *color*) 1. Şəkildə, rəngli qravürada, mozaikada və s.-də rənglər, tonlar arasında əlaqə, münasibət, uyğunluq. *Şəklin koloriti*. // Rəng, rəng çaları. 2.məc. Xüsusiyyət, bir şeyin özünəməxsus cəhətləri”.³ Məsələn, Dildə tabu adlanan bu hadisənin qədim tarixi vardır və buna görə də obrazın danışıqına milli *kolorit* verir⁴. Maraqlıdır ki, eyni bir yunan – latın mənşəli söz fərqli dillərdə semantik şaxələnmə qazanmış derivatları paralel olaraq mənimsəyə bilər. Məsələn, ingilis dilində işlədilən *coloratura* sözü italyan dilindəki şaxələnmənin, *coloration* isə fransız dilindəki derivat törəməsinin məhsuludur. *The term "coloratura" was first defined in several early non-Italian music dictionaries* .

Bəzən latın mənşəli interleksemlər özünün Azərbaycan və ingilis dillərindəki mənə yükünə görə mənə dilə yox, onlara yeni anlam qazandırmış olan reseptor dilə borclu olurlar. Belə ki, Azərbaycan və ingilis dillərində işlənən *cavalier* – *kavaler* çoxmənalı sözü, fasmerin etimoloji lüğətində təqdim edilən məlumatlara görə, ilkin etimonda “*ata qulluq edən*” mənəsini ifadə edirdi. Belə ki, *caballarius* – “*ata qulluq edən nöqər, mehtər*”, *caballus* isə –“*at*” deməkdir. Zamanla italyan dilində atlı əsgər, *cəngavər* mənalarını ifadə edən “*cavalier*” sözü zamanla fransız dilində *zadəgan titulu*nu ifadə etməyə başladı.⁵ Maraqlıdır ki, fərqli reseptor

¹ Жирмунский В. Национальный язык и социальные диалекты. - Ленинград. Гос. изд-во худож. лит-ра, 1936. – с. 185.

² Red <http://en.wikipedia.org/wiki/Red>

³ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, II c., Bakı: Şərq – Qərb, 2006, s. 723.

⁴ Kazımov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri. 1-ci cild. Bakı: Nurlan, 2008, s. 147.

⁵ Кавалер <http://ru.wikipedia.org/>

dillərdən mənimsənilən bu latın mənşəli paralelizmlərin semantik diferensiallaşmasında ötürücü dillərin daşıyıcısı olan xalqların tarixi keçmişində baş verən hadisələr mühüm rol oynamışdır. Belə ki, ingilis dilində bu söz həm də *ingilis kralı (Charles)* tərəfdarları olan *royalistlərin* digər adı kimi qəbul edilib.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən də aydın şəkildə məlum olduğu kimi, Azərbaycan və ingilis dilinin leksik paralelizm faktları arasında yunan – latın mənşəli sözlər xüsusi çəkiyə malikdir. Onların fərqli mənbələrdən daxil olması səbəbiylə bu mənşəli leksemlərin ciddi derivat şaxələnməsi mövcuddur.

-Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemində yer alan fransız mənşəli paralelizmlər üstünlük təşkil edir. İngilis dilindəki fransız alınmalarının əhatə etdiyi tematik qruplara nəzər saldıqda və onların bu dilin leksik sisteminin formalaşmasında müstəsna rolunu dəyərləndirdikdə maraqlı analogiya ilə qarşılaşmış oluruq. Belə ki, əgər dilimizdəki ərəb – fars alınmalarını ingilis dilinin leksik sisteminin formalaşmasındakı yunan – latın mənşəli leksikanın rolu ilə bərabərləşdirə bilərikə, ingiliscədəki fransız alınmalarını dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirən digər mənbə ilə müqayisə edilə bilər. Azərbaycan dilindəki Avropa mənşəli alınmalardakı tranzitlik missiyasını icra edən rus dili də yalnız tarixin müəyyən bəlli zaman kəsiyində aktiv müdaxilə faktoru kimi çıxış etmişdir. Zamanla Azərbaycan dilinin beynəlmiləl leksika ilə təması üçün vasitəçi dilin xidmətlərinə ehtiyac duymaması, bu məsələdə beynəlxalq standartlaşma təşkilatlarının tələb və təkliflərinə etimad göstərməsi vəziyyəti dəyişmişdir.

İngilis dilindəki fransız mənşəli leksikanın məna qruplaşdırmasını M.İ.Mixeyeva fransız dilindən alınmaların ingilis leksikasının aşağıdakı tematik söz qruplarında xüsusi çəkiyə malik olduğunu qeyd etmişdir: 1) *gündəlik həyata dair hadisə və anlayışları ifadə edən sözlər* (cəmi: 607 söz): chef, queue, farouche, alley, recherché, farouche, blasé, blonde etc.; 2) *geyim növlərinin, parçalarının və s. adlarını bildirən sözlər* (cəmi: 30 söz): blouse, voile, mouche, cravat etc.; 3) *kübar cəmiyyət həyatına dair anlayışları ifadə edən sözlər* (cəmi:20 söz): chateau, vogue, genteel, entourage, déjeuner etc. ; 4) *kulinariyaya dair sözlər* (cəmi: 39 söz): pate, cognac, ragout, cuisine, déjeuner etc.; 5) *ictimai – siyasi həyata dair leksika* (cəmi: 14 söz): revolution, secretary, vogue, genteel etc.; 6) *hərb sənətinə dair leksika* (cəmi: 14 söz): cadet, sergeant, bivouac, battalion etc.; 7) *emotional durum və hiss – həyəcanı ifadə edən sözlər* (cəmi: 100 söz): ennui, hauteur, passion etc.; 8) *incəsənətə dair leksika* (cəmi: 50 söz): belles, lettres, entr'acte, matinée, billion, attic, catoon, patois etc.; 9) *hüquqi*

terminləri əhatə edən leksika (cəmi: 15 söz): court, attorney, demand etc.; 10) *təbabətə dair anlayışları ifadə edən sözlər* (cəmi: 7 söz): grippe etc.; 11) *coğrafi anlayışlara aid leksika* (cəmi: 10 söz): plateau, debris etc.; 12) *mebel, bina və digər əşyaların xarakteristikasını ifadə edən sözlər* (cəmi: 7 söz): chateau, chaise etc.¹

Azərbaycan dilində yer alan və ingilis dilində koqnatlarına malik olan fransız mənşəli leksik vahidlərin böyük qrupunu terminlər təşkil etdiyindən, onların arasında sistem daxili semantik paralellərə malik olan terminlər azlıq təşkil edir. Məsələn, *vodevil, rol, qrip, burjua, rejim, leytenant, marşal* və s. sözlərin terminoloji paraleliyi müşahidə etmək olmur.

Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemləri arasındakı fransız mənşəli paralelizm faktlarını əsasən aşağıdakı tematik qruplar üzrə qruplaşdırmaq olur:

1. İncəsənət və mədəniyyət sahələrinə aid anlayış və məfhumları əhatə edən sözlər: *brochure – broşür, vaudeville – vodevil, visage – visaj* və s.

2. Hərb və hüquq sahələrinə, ictimai – siyasi həyata dair anlayış və məfhumları əhatə edən sözlər: *cadet – kadet, lieutenant – leytenant, marshal – marşal, elite – elit (elita), baggage – baqaj, régime – rejim, bourgeois – burjua* və s.

3. Kulinariya, geyim və məişətə dair anlayış və məfhumları əhatə edən sözlər: *marmalade – marmelad, liqueur – likör, champagne – şampan, soup – sup, soufflé – sufle, costume – kostyum, jacket – jaket, flannel – flanel, beret – beret, velour – velür, salon – salon* və s.

Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemində yer alan italyan mənşəli paralelizmlər də diqqəti cəlb edir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı leksik paralellərin mühüm hissəsini ingilis, fransız, italyan, ispan, portuqal və digər Avropa dillərindən alınmalar təşkil edir. Bu mənada, italyan dilinin xüsusi qabarıqlıqla secildiyini söyləmək olar. İtalyan mənşəli leksikanın böyük əksəriyyəti *dilimizə rus dilinin vasitəçiliyi* ilə daxil olmuşdur. Azərbaycan dilinə həmin mənşəli leksika XVII əsrdən etibarən daxil olmağa başlamışdır. Məlum olduğu kimi, məhz, həmin dövr dilimizin Avropa mənşəli leksemlərlə mənisənilməsi üçün həlledici mərhələ sayılırdı.

¹ Михеева М.М. Французские заимствования в английском языке XVI - XVIII веков и проблемы их перевода. Автореф. канд. филол. наук, М., 2010, с. 12-13 .

Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemləri arasında yer alan italyan mənşəli paralelizm faktlarının diqqət çəkən cəhətlərindən biri onların zəngin mənə şaxələnməsi və derivat şəbəkələnməsinə məruz qalmasıdır. Məsələn, yalnız etimoloji müstəvidə dəyərləndirmələr *bank* (ingilis dilində: *bank*) və *banket* (ingilis dilində: *banquet*) sözlərinin eyni kökdən şaxələnməmiş derivatlar olduğunu ortaya qoyur. Əslində böyük ehtimalla *bank* “*taxta oturacaq, skamyə*” anlamını ifadə edən qədim German sözünün yeni mənə dəyərləndirməsi olduğu məlum olsa da¹, bu leksik vahidlərin müasir semantik tutumunun italyan dilində formalaşması onların italyan mənşəli interleksem kimi dəyərləndirməsinə imkan yaradır. Digər maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, yunan – latin və ya fransız mənşəli interleksemlərin bəzilərində müşahidə edildiyi kimi, burada da fərqli tranzit dil amili özünü aydın şəkildə göstərmiş olur. Belə ki, *bank* sözü sırf italyan dili zəminində, *banket* sözü isə italyancadan fransız dilinə keçiddən sonra sonuncunun (fransız dilinin) leksik sisteminin zəminində formalaşması məlumdur.

Bank sözünün Azərbaycan və ingilis dillərində çoxsayda derivatları da mövcuddur. Azərbaycan dilində: *bankrot*², *bankrotluq*, *banknot*, *bankir*, *banka*³ və s. İngilis dilində: *banker*, *bankruptcy*, *banking*, *bankrupt* etc.

Beləliklə, italyan mənşəli interleksemlər özünün tematik rəngarəngliyi, semantik yenilənmə potensialı ilə xüsusilə seçilir. Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemləri arasındakı paralelizm faktlarının böyük bir qismini də *ingilis mənşəli interleksemlər* təşkil edir. İngilis dilinin materialları əsasında beynəlmilləl leksikanın praqmalinqvistik aspektlərini araşdırmış A.E.Rıtsarevanın da haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, *граффуму* “*qraffiti*” sözü italyan dilindən alınma söz olsa da, onun interleksem statusunda tanınması və mövqələrinin möhkəmləndirilməsi birmənalı şəkildə ingilis dilinin ötürücülük funksiyası ilə bağlıdır.⁴

Belə ki, Azərbaycan dilində bu sözün *qraffiti* variantı ilə yanaşı *graffiti* yazılış formasının da paralel işləkliyi məlumdur. İnternetin inkişafı

¹ Bank http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=bank&searchmode=none

² *Bankrot* italyan dilində banko rotte “*sınmış skamyə*”, “*sınmış oturacaq*” deməkdir.

³ *Banka* – Qayıqda avarçəkənlər üçün qoyulmuş *oturacaq*.

⁴ Рыцарева А.Э. Прагмалингвистический аспект интернациональной лексики (на материале английского языка). Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Волгоград, 2002, с. 155 .

ilə və eləcə də social şəbəkələr vasitəsilə rabitənin vüsət alması ilə dilimizə çox sayda ingilis dilli computer texnologiyaları ilə bağlı terminlər və əlaqəli anlayışların adları daxil olmuşdur. Məsələn: *profil* (yeni anlamda, məsələn: *Facebook profili*), *tag*, *tag eləmək*, *bloka düşmək* və s.

Onların böyük qisminin son dövrlərin ictimai – siyasi və iqtisadi innovasiyaları sayəsində mənimsənilmiş terminlər (*marketing*, *lizing*, *treninq*, *dribling*, *dempinq*, *avtotreninq* və s.) təşkil edir. Bununla belə, daha öncəki dövrdən mənimsənilmiş və dilimizdə yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirən kifayət qədər ingilis mənşəli leksemin paralellik faktını da təsbit etmək olar. Məsələn: *stop*, *reyd*, *rels*, *centlmen*, *ledi*, *lord*, *order* və s. bu kimi sözləri həmin sırada qeyd etmək olar.

Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemi arasındakı paralellizm faktları haqqında danışarkən, düşünürük ki, *Şərq alınmaları* kimi səciyyələndirilə bilən submassivlə bağlı ayrıca dəyərləndirmə aparılmalıdır. İstər Azərbaycan, istər ingilis dilində *ərəb və fars dillərindən alınmaların* yetərinə ağır çəkiyə malik olduğunu söyləmək olar. Bu işə ilk növbədə, Azərbaycanın coğrafi mövqeyinin adı çəkilən dillərin yayılma arealı ilə yaxınlığı və bu səbəbdən də ölkəmizin müxtəlif geosiyasi proseslərin mərkəzində olması ilə bağlıdır. İngilis dilindəki *ərəb alınmaları* sırasında həm Azərbaycan dilindəki ərəb alınmaları ilə paralellik təşkil edən, həm belə bir müvazilik situasiyası yaratmayan dil faktları yer alır. Lakin Azərbaycan dilində ərəb dilindən olan alınmalarının kütləviliyindən çıxış edərək onu deyə bilərik ki, ingilis dilində də korrelyantları olan *ərəbizmlərin* sayı daha çoxdur. Bu sırada: *wadi* “vadi”, *lemon* “limon”, *bedoin* “bədəvi”, *benzene* “benzin”, *imam* “imam”, *mullah* “molla”, *muezzin* “müəzzin”, *tariff* “tarif”, *caliph* “xəlif”, *algorithm* “alqoritm”, *admiral* “admiral”, *halva* “halva”, *sherbet* “şərbət” və s. kimi leksik paralellizm faktlarını göstərmək olar. Onu da qeyd edək ki, ingilis və Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunun kifayət qədər fərqli olması həmin paralellizm faktlarının xarici formasındakı “deformasiya”ların mahiyyət etibarilə bir – birindən yetərinə fərqlənməsini qaçınılmaz edir. Bu mənada onu da diqqətdən kənar qoymaq olmaz ki, bəzi xüsusiyyətlərinə görə ərəb fonetik sisteminin dilimiz fonetik sisteminin spesifikasiyasına yaxın mahiyyət nümayiş etdirməsi həmin fərqlilikləri şərtləndirən amillər sırasında çıxış edir. Belə ki, “ə” səsinin həm ərəb, həm də Azərbaycan dilində mövcud olması faktı bu dildən alınmaların dilimizin fonetik sistemindəki adaptasiyasını asanlaşdırır. Bu alınmalar *dörd əsas* yol vasitəsilə yayılmışdır: 1) ticari və mədəni mübadilə vasitəsilə; 2) İslam kəşfləri vasitəsilə, 3) İslamın yayılması, 4) İslam sivilizasiyasının

öyrənilməsində iştirak edən şərqşünas alimlərin vasitəsilə. Azərbaycan dili ilə paralelizm situasiyalarını təşkil edən ərəb alınmalarını aşağıdakı tematik qruplar çərçivəsində vermək olar:

1. Dini terminologiya və İslamı anlayışlarla bağlı olan sözlərin əsasında yaranan paralelizm faktları: *Allah – Allah*; *müəzzin – muezzin*; *molla – mullah*, *kafir – kafir*, *minarə – minaret* və s.

2. Dövlət idarəçiliyi ilə bağlı terminlərə əsaslanan leksik paralelizm faktları: *əmir – emir*; *sultan – sultan*, *xəlif – caliph* və s.

3. Elmin müxtəlif sahələrini əhatə edən terminlərə əsaslanan leksik paralelizm faktları: *algebra – cəbr*, *algorithm – alqoritm*, *chemistry – kimya*, *qəzəl – ghazal* və s.

4. Məişət əşyaları, geyim – paltar, qida növləri adları və s. ilə bağlı olan leksik paralelizm faktları: *chiffon – şifon*, *turban – türban*, *qəhvə – coffee*, *alkoqol – alcohol* və s.

Azərbaycan və ingilis dillərindəki ərəb dilli mənşəli paralelizm faktlarının maraqlı cəhətlərindən biri də odur ki, bəzən eyni bir ərəb alınmasının təkrar alınması sayəsində yeni paralelizm faktlarının meydana çıxdığını təsbit etmək mümkün olur. Məsələn: *kimya-əlkimya*¹ (derivatları: *kimyaçı*, *kimyagər -əlkimyagər*). İngilis dilində də analogi olaraq: *chemistry – alchemy*. Göründüyü kimi, *kimya – chemistry* paralelizmidə daxili forma fərqliliyi müşahidə edilir. Belə ki, ingilis dilindəki variant bu dilin məhsuldar sözdüzəldici şəkilçilərindən olan *-istry* şəkilçisi vasitəsilə yaranmışdır. Müqayisə edək: *registry*, *industry* və s.

Eləcə də Azərbaycan dilində yüksək işlənmə tezliyinə malik olan “*bismillah*” ifadəsi əslində, ərəb dilindəki bütöv bir ifadənin söz səviyyəsində birikərək mənimsənilmiş formasıdır. Onun dilimizdə işləndiyi mənə yükü aşağıdakı kimi səciyyələndirilir: “1) Əsil mənası “*Allahın adı ilə*” olub, dindar müsəlmanların bir işə başlarkən dua kimi işlətdikləri söz.... 2) *Buyur, başla, elə, et mənasında*.3) Danışq dilində. *təəccüb bildirən nida* kimi işlədilir”². Göründüyü kimi, bu paralelizmin istifadə sahəsində simmetriyanın müşahidə edildiyini söyləmək olmaz. Müasir Azərbaycan dilində hər üç mənada “*bismillah*” ifadəsinin işləklilik nümayiş etdirdiyini görmək olar.

¹ Bəzi mənbələrdə bu sözün bir interleksem kimi meydana çıxmasında ərəb dilinin müstəsna roluna kölgə salmadan, onun (kimya termininin) orta dövr yunan dilindən mənimsənildiyi qeyd edilir.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 322.

Göründüyü kimi, ərəbizmlər Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı paralelizm faktlarının kifayət qədər mühüm hissəsini təşkil edir.

- *Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemində yer alan fars mənşəli paralelizm* də xüsusilə seçilir. Əgər ərəb alınmaları müxtəlif elm sahələri ilə bağlı təməl anlayışların ifadəsi üçün, habelə yeni monoteist dinin doğmalarının verbal səciyyələndirilməsi və nominasiyası üçün istifadə edilirdisə, fars dilindən alınmaların böyük əksəriyyətini İran və fars dilli linqvokulturoloji mühitə dair ekzotizmlər təşkil edir. İngilis dilindəki fars dilindəki alınmaların xüsusiyyətlərini araşdırmış tədqiqatçılar bu dildə *shah, dervich, toman, divan, caravan, bazaar, caravan serai, padichah, dinar, shawl* və digər bir çox sözlərin İran mədəniyyəti ilə bağlılığını qeyd etmişlər.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilində fars dilindən alınmaların sayı ingilis dilindəki eyni mənbəli sözlərlə müqayisədə xeyli çoxdur. Bu səbəbdən ehtimal etmək olar ki, ingilis dilindəki persizmlərin böyük əksəriyyətinin Azərbaycan dilindəki fono-semantik adekvatı mövcuddur. Nümunələrə diqqət yetirək: *bazaar – bazar, dervich – dərviş, padichah – padşah, shah – şah, dinar – dinar, toman – tümən və s.*

Azərbaycan və ingilis dillərindəki leksik paralelliklər arasında digər Şərqi dillərindən mənimsənilmiş interleksemlər də xüsusi rol oynamışdır. Belə ki, *kəşmir* sözü dilimizdə *parça növünün* adı kimi ümumişlək söz kimi geniş işləklilik qazanmışdır.

- *Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemində türk mənşəli paralelizmlər də diqqəti cəlb edir.* “Türk mənşəli sözlərin ingilis dilinə keçməsi tarixi” ilə bağlı araşdırma aparmış M.Musayeva bu dildən olan alınmaların ingilis dilinin lüğət bazasına VI əsrin sonlarından etibarən yol tapdığını və bu mənimsəmə prosesinin bu günədək davam etməkdə olduğunu qeyd etmiş və dəqiq statistikadan çıxış edərək həmin sözlərin təxminən 400 - ə yaxın olduğunu iddia etmişdir.¹

Türk mənşəli alınma sözlərin alman dilində sözdüzəltmə xüsusiyyətlərini araşdırmış B.Həsənov belə qənaətə gəlir ki, bu və ya digər anlayışın ifadə vasitəsi kimi türk dillərindən alman dilinə keçən və onun lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət edən türk sözlərinin həmin dilin sözdüzəltmə sistemində daxil olması və o dildə yeni anlayışların ifadəsi üçün yeni sözlər yarada bilməsi alman dilinin türk sözləri hesabına ikiqat zənginləşməsi kimi qiymətləndirilməlidir.

¹ Musayeva M. Türk mənşəli sözlərin ingilis dilinə keçməsi tarixindən // ADU, Elmi Xəbərlər. Bakı, 2005, №5, s. 56.

Onu qeyd edək ki, *yoqurt* və *qatıq* sözlərinin tam semantik paralel kimi istifadə edilməsi faktları mövcuddur. Məsələn, XX əsrin əvvəllərində Ü.Hacıbəyovun qələmə aldığı ölməz felyetonlardan birində oxuyuruq: Ancaq elə bunu görürdük ki, yazıb «bu gün *pək sicaqdır*–*yoğurt (qatıq) insanə nəfdir*»¹. Göründüyü kimi, burada tam semantik paralellikdən danışmaq yersizdir. Digər tərəfdən o da vurğulanmalıdır ki, yeni və fərqli istehsal texnologiyalarının geniş ictimaiyyətə məlum olması XX əsrin əvvəllərindən fərqli olaraq, XXI əsrin əvvəllərində adı çəkilən leksemlərin qeyri – sinonim mahiyyətinin fərqiə varmağa yardımçı olmuşdur. Bu mənada demək olar ki, özünün yeni və müasir anlamında *yoqurt* sözü ingilis dili vasitəsilə interleksem statusu qazandıqdan sonra təkrarən fərqli semantik tutumda dilimizə qayıtmış sözdür. Bu kimi dil faktlarına tətbiqən istifadə edilən terminologiyadan yararlanaraq deyə bilərik ki, *yoğurt* sözü, bir növ, *leksik bumeranqdır*. Xatırladaq ki, deyilənlərdən də aydın şəkildə bəlli olduğu kimi, leksik bumeranqlar bir dildə tarixən mövcud olmuş, lakin digər dil (və ya dillər) tərəfindən mənimsənilərək tamamilə və ya qismən fərqli mənə yükündə təkrarən mənə dil tərəfindən idxal edilən sözlərə deyilir.

Müqayisə üçün deyək ki, Azərbaycan dilindəki *yoğurt* sözünün koqnatı olan *yoqurt* sözünün semantik tutumunda bu fərqli ağırtı növləri arasındakı fərq öz əksini tapmır. Yaxud da, Is *yogurt a key to treating mood disorders?*.... A study conducted in mice suggests that probiotics, beneficial microbes commonly found in *yogurt* and fermented foods, may some day aid in the treatment of mood disorders.²

Sabot sözünün koqnatı olan *sabo* sözünün Azərbaycan dilində istifadəsi ilə bağlı vəziyyəti təhlil edərkən xüsusi olaraq bir məqamı vurğulamaq istərdik. Belə ki, İ.Bikkinenin *sabot* sözünün etimonu ilə bağlı söylədiklərindən çıxış etsək, onu qeyd edə bilərik ki, dilimizdəki “*dabanı açığ, alçaq daban çəkmə*” anlayışını ifadə edən və daha çox danışiq dilində təsadüf edilən *şəpit* sözü *sabo* sözü ilə etimoloji dubletlik təşkil edir. Belə ki, *sabot* sözünün ilkin fonetik cildi olan “*şabat*” sözünün fono-semantik mahiyyəti ilə “*şəpit*” sözünün xarici forma və semantik tutumunun üst – üstə düşməsi bu barədə danışmağa əsas verir.

Ehtimal etmək olar ki, “bizim” *şəpit* sözü sadəcə ideofon deyil. O, alınma söz olduğunu güman etdiyimiz *sabo* ilə koqnat münasibətlərinə

¹ <http://yashmak.askdefine.com/>,12.

² Əhmədov Ə.İ. Ərzaq malları əmtəəşünaslığı. Bakı: «İqtisad Universiteti» nəşriyyəti, 2006– s. 320-480.

malikdir. Onların hər ikisi ingiliscədəki *sabot* leksemi ilə paralelizm situaisiyasını təşkil edirlər. Demək, türk dillərinin leksik vahidləri dünyanın bir çox dillərində paralel şəkildə işlənir.

Üçüncü fəsil “*Azərbaycan və ingilis dillərində paralelizm faktlarının dil sistemində semantik və fonomorfoloji təhlili*” adlanır. Bu fəsildə müxtəlif sistemli istənilən dillər arasında, o cümlədən, Azərbaycan və ingilis dilləri arasında müşahidə edilən leksik müvazilik hadisəsinin məntiqi davamı kimi sistem daxili semantik paralellik situaisiyasının problemləri araşdırılmışdır .

Tədqiqatdan aydın olur ki, semantik paralellik hadisəsinə formalaşma mərhələsinə görə, təxminən iki qrup daxilində fərqləndirmək olar: 1) Alınma sözün işarələdiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin mövcudluğu şəraitində yaranan semantik paralellik; 2) Alınma sözün işarələdiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin qeyri – mövcudluğu şəraitində mənimsənilən və zamanla qarşılığının meydana gəlməsi sayəsində yaranan semantik paralellik.

Alınma sözün işarələdiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin mövcudluğu şəraitində yaranan semantik paralellik halları birincinin (alınma sözün) iki halda mümkün olur. a) alınma sözün aid olduğu dilin intensiv leksik interferensiya cəhdləri qarşısında loyallığın nəticəsi kimi; b) interleksem kimi aktiv işləkliyi səbəbiylə müvazi işləkliyin nəticəsi kimi.

Alınma sözün aid olduğu dilin intensiv leksik interferensiya cəhdləri qarşısında loyallığın nəticəsi kimi meydana çıxan semantik paralellik situaisiyası əsasən uzunmüddətli aktiv – proksimal bilinqvizm situaisiyasında mümkün olur. Bilinqvizmin növlərinə görə təsnifatlandırmasını aparmış T.A.Bertaqayevin bölgüsünə əsasən məlumdur ki, aktiv bilinqvizm hər hansı bir cəmiyyətin daşıyıcısı olduğu dildən başqa, ikinci bir dilə normal ünsiyyət qura biləcək səviyyədə normal şəkildə bələd olması ilə səciyyələnir. Proksimal bilinqvizm situaisiyası isə onun qarşılığı olan distal bilinqvizmdən fərqli olaraq, ikinci dilin əsas ünsiyyət vasitəsi olan dilə daha dərin təsiri ilə səciyyələnir.¹ Xatırladaq ki, sonuncu məqam ingilis dilinin qrammatik sistemində özünü aydın şəkildə biruzə vermişdir. Belə ki, ingilis dili 1066-cı il Norman istilasından sonra ciddi şəkildə qrammatik “sədələşmə”, daha dəqiq desək, desintetikasiya mərhələsinə

¹ Бертагаев Т. А. Билингвизм и его разновидности в системе употребления / Т.А.Бертагаев // Проблемы двуязычия и многоязычия: Сб. науч.труд.– Москва, 1972. - с. 82-88.

keçmiş və nəticədə müasir analitik – flektiv quruluşunu əldə etmişdir. Azərbaycan dilinə gəlincə, dilimizin aktiv-distal bilinçvistik ortam təşkil etdiyi ikidillik şəraitinin “iştirakçısı” olan ikinci dillər tam fərqli tipoloji quruluşa malik olduğu üçün dilimizin qrammatik sisteminin dərin qatlarına nüfuz edə bilməmişdir. Azərbaycan dilinin leksik sistemi ərəb, fars və rus dilindən alınmalarla və eləcə də həmin dillərin tranzitliyi vasitəsilə digər dillərdən alınmalarla zənginləşmişdir. Məsələn, *assosiativlik – birləşdirmə, kommunikativlik – yerdəyişmə, distributivlik – paylama, xarakter – xasiyyət; xasiyyətnamə - xarakteristika, dəftərxana – kanselyariya; generativ – törədici, deskriptiv – təsviri, balans – etidal, xəbər – predikat, mübtəda – subyekt* və s. Bu sadalanan terminoloji paralellik faktlarından bir çoxu ingilis dili ilə leksik paralellik situasiyasına yol açır. Məsələn: *balans – ing. dilində balance; generativ – ing. dilində generative; xarakter – ing. dilində character*.

İngilis dilində ikidillilik şəraitində mənimsənilmiş çox sayda alınmalar mövcuddur: *chauffeur* “şofer, sürücü”, *champagne* “şampan”, *machine* “maşın”, *attaçə* “attaçə”, *restaurant* “restoran”, *genre* “janr”, *pleasue* “razılıq” və s. Sonuncu qrup nümunələr özlüyündə interleksemləri təcəssüm etdirir. İnterleksemlər beynəlmiləl terminləri və məhdud qrup ümumilşlək xarakterli sözləri əhatə edir. S.Sadiqovanın qeyd etdiyi kimi, “beynəlmiləl termin” anlayışı altında dilçilikdə ümumi semantikaya malik, orfoqrafik cəhətdən yaxın olan, beynəlmiləl əhəmiyyətli anlayışları ifadə edən, dünyanın bir çox dillərində işlənən terminlər nəzərdə tutulur”.¹

Onu da qeyd edək ki, bir çox hallarda interleksemlə dil öz materialı olan leksik vahidlərini tam sərbəst və bərabər işlənir. Məsələn, *informasiya – məlumat, faktor – amil, fakt – dəlil, kaloniya – müstəmləkə, prodüссер – istehsalçı, emmiqrant – mühacir* və s. Bu isə onu deməyə imkan verir ki, haqqında bəhs edilən *dublet cütləri* təkcə sistem daxili semantik paralelizm situasiyasını deyil, eləcə də, ingilis və Azərbaycan dilləri arasındakı leksik paralelizm situasiyasının formalaşmasını mümkün edir. İngilis dilinin özündə də interleksemlərin sistem daxili semantik paralellik yaratma potensialının tam mənası ilə reallaşdığını müşahidə edə bilərik. Məsələn: ingilis dilində: *genocide – massacre-carnage; airman – flyer; scenarist – scripter*.

Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı abreviativ xarakterli leksik paralelizm faktlarının daxili forması və semantikasını öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemləri arasında

¹ Sadiqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm, 2011, s. 242.

müşahidə edilən paralellik faktları arasında abreviatur və qısaltmalara əsaslanan korrelyasiya halları da az deyildir. Abreviatur xarakterli paralelizm hadisənindən bəhs edərkən mütləq mənada həmin qısaltmaların tərkib komponentlərindən bəhs etmək və bu tərkib komponentlərinin məruz qaldıqları qısaltma növlərini təhlil etmək vacibliyi ortaya çıxır, Bu isə məntiqi olaraq, paralelizmlərin daxili forması ilə bağlı məsələləri əhatə edir. Məsələn, email və ya e-mail yazılış formalarına malik olan beynəlxalq İKT terminindəki mail (dilimizdəki oxunuşu: [meyl]) “poçt” mənasını ifadə edir. Belə bir orfoqrafik variantlılığın KİV və rəsmi dövlət qurumlarının məlumatlarında yer alması bu sahədə standartlaşmanın vacibliyini ortaya qoyur.

Bu mənada, həmin qrup paralelizm faktlarını aktiv və qeyri – aktiv derivativ potensiala malik olduğuna görə fərqləndirmək olar. Qeyri-aktiv derivativ potensialı abreviaturaların mütləq əksəriyyətini yeni dövrün elm-texnika yeniliklərini təşkil edən qısaltmalar əhatə edir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, son dövrlərə aid olan təkrar nominasiya faktları arasında da aktiv derivativ potensial nümayiş etdirən abreviasiya faktları yoxdur. Məsələn, *PR* (yəni *Public Relations*) abreviaturunun “*hərflə açılışı*” artıq müstəqil söz kimi dilimizdə yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirir: piar, piarçı, piarçılıq və s.

Azərbaycan və ingilis dillərində leksik paralelizm faktlarının semantik adekvatlıq əmsalını müəyyənləşdirərkən, bu müvazilik situasiyalarının yekcinslikdən uzaq olduğunu görmək olar. Belə ki, bu iki dil arasındakı leksik paralellik faktlarının semantik adekvatlıq palitrasına həm tam adekvat müvazilik hallarla, həm qismən uyğunluq nümayiş etdirən korrelyantlar, həm də tamamilə fərqli semantikaya malik olan paralelliklər daxildir.

Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemləri arasındakı paralelizm faktlarının fonetik və orfoqrafik uyğunluq səviyyəsi ilə bağlı təhlillər burada da yekcinsliyin müşahidə olunmadığını ortaya qoyur. Belə ki, bu iki dil arasındakı leksik paralelliklərin uyğunluq səviyyəsinə görə aşağıdakı kimi təsnifatlandırmaq olar:

1) *Tam fonetik uyğunluğa malik olan leksik paralelizm faktları:*

Bu qrup leksik paralelizm faktları transkripsiya və transiterasiyası müvafiq olan leksik müvazilik faktlarını əhatə edir: *sinema – sinema, internet –internet, baton - baton, angina – angina, artist – artist, film – film, final - final, formal- formal, insult – insult, lift – lift, lord – lord* və s.

2) *Fərqli transliterasiyaya malik olan, lakin səslənilmiş cəhətdən (transkripsiyaya baxımından) demək olar ki, çox yaxın olan leksik paralelizm*

faktları: Məsələn: *fact – fakt, act – akt, wolt – volt, accord – akkord, cabinet – kabinet, canal – kanal, character – xarakter, concept – konsept, control – kontrol, credit – kredit, factor – faktor* və s.

Bəllidir ki, Azərbaycan və ingilis dillərindəki leksik paralelliklərin araşdırarkən bu kimi situasiyaların təhlili işini sadəcə semantik adekvatlıq məsələləri ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Maraqlıdır ki, tədqiqatın əsas obyektinin hədəfə aldığı məqam, yəni, *müxtəlif sistemli dillərin qarşılaşdırılması* məqamı özünü semantik adekvatlıq məsələlərinin təhlilində deyil, məhz, *fonomorfoloji uyğunluğun müəyyənləşdirilməsi* işində tam aydınlıqla biruzə verir. Başqa sözlə desək, bir söz fərqli quruluşlu dildə beynəlmiləl leksikona tam müvafiq semantik yüklə daxil ola bilər və bununla da, mənəb dillə paralelizm təşkil edə bilər.

Müxtəlif sistemli dillərdəki leksik paralelizm faktlarının *daxili forma cəhətindən qavranılmasını*, ümumilikdə, *simmetrik və qeyri – simmetrik qavrama* olaraq fərqləndirmək olar. *Simmetrik qavrayış* dedikdə, leksik müvazilik faktlarının yer aldığı hər iki (və ya daha artıq dildə) həmin korrelyantların tam adekvat dəyərləndirilməsini nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, leksik paralellərin daxili formasının simmetrik qavrayışı deyildikdə, eyni korrelyasiya faktlarının onların (həmin korrelyantların) yer aldığı dillərdə tam üzvlənməyə məruz qala bilməsi və ya eyni şəkildə daxili formanın adekvat qavranılmaması nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi, Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemi arasında müşahidə edilən paralelizm faktlarının dil daşıyıcıları tərəfindən daxili formaca adekvat dəyərləndirilməsində həmin paralellik faktlarının tanınma əmsalı, derivantlarının mənimsənilmə səviyyəsi, habelə derivativ modellərin məhsuldarlığı və s. kimi faktorlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatdan əldə olunmuş əsas müddəaları ümumiləşdirilmişdir:

1. Təhlillər əsasında məlum olmuşdur ki, “leksik paralelizmlər” termininin leksikologiyada və mətn dilçiliyində fərqli interpretasiyaları mövcuddur. Bu səbəbdən də müəyyən terminoloji çoxmənalıq və hətta, omonimiya situasiyasından bəhs etmək mümkündür.

2. Müxtəlif sistemli dillərin arasında, o cümlədən, Azərbaycan və ingilis dilləri arasında təzahür tapan leksik paralelizm faktlarının təhlili *Nostratik nəzəriyyəsi, dil əlaqələri nəzəriyyəsi* və *İnterleksem nəzəriyyəsi* müstəvisində mümkündür.

3. Diaxronik tədqiqatlardan məlum olduğu kimi, bu iki dil arasındakı leksik paralelizm faktlarında qədim dil əlaqələri fonunda yaranan müvazilik situasiyaları da yox deyil. Nostratik nəzəriyyə

müstəvisində təhlillərə gəlincə, Azərbaycan və ingilis dilləri kimi tipoloji və genealoji cəhətdən tam fərqli iki dilin ortaq mənşədən şaxələnmə ehtimallarına söykənən etimoloji araşdırmalar dərin təhlillərə imkan yaradır.

4. Azərbaycan və ingilis dilləri kimi fərqli sistemli dillər arasında təzahür tapan leksik paralelizm faktları bu qəbildən müvazilik elementlərinin ən geniş çeşidli təsnifatlandırmasını labüd edir. Tədqiqat əsasında müəyyən olmuşdur ki, leksik paralelizm faktlarının qeyri – yekcins təbiəti, sadəcə olaraq, onların sistem daxili və ya sistemlərarası mahiyyətindən irəli gəlmişdir. Məlum olur ki, qohum dil sistemləriarası və ya ingilis dilində olduğu kimi, eyni ədəbi dil variantlarıarası leksik paralelizm faktları müxtəlif sistemli dillərarası müvazilik faktlarından fərqlənir.

5. Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemləri arasındakı paralelizm faktları, sadəcə olaraq ingilis və türk mənşəli müvazilik elementləri ilə məhdudlaşmayıb, daha geniş coğrafiya və fərqli genealogiyalı interleksemləri də əhatə edir. Tədqiqatlar onu da deməyə imkan verir ki, Avropa mənşəli paralelizmlər sırasında demək olar ki, mütləq çoxlu yunan – latın mənşəli müvazilik faktlarına məxsusdur.

Tədqiqat əsasında o da məlum olur ki, Şərqi massivinə daxil olan digər iki qrupdan fərqli olaraq ərəb mənşəli interleksemlərin etimoloji dublet yaratma potensialı daha yüksəkdir. Fars mənşəli interleksemlər azlıq təşkil edir, türk mənşəli paralelizmlərə gəlincə onların bir qismi interleksem statusu qazanmayan leksik vahidləri əhatə edir.

6. Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemləri arasındakı paralelizm faktlarının müəyyən hissəsini abreviativ xarakterli müvazilik faktları təşkil edir. Həmin abreviasiya elementləri tanınma əmsalına və yaranma üsullarına görə, yekcinslikdən uzaq olduğunu söyləməyə əsas verir. Məlum olur ki, iki dil arasındakı abreviativ xarakterli paralelizmlər Avropa mənşəli interleksemlər massivinə daxildirlər.

7. Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemləri arasındakı paralelizm faktlarının semantik adekvatlıq məsələsində yekcins mənşərə müşahidə edilmir. Belə ki, bu paralelizmlərin müəyyən qismi tam adekvatlıq nümayiş etdirdikləri halda, bir çoxunun qismən adekvatlığa malik olduğu aydın olur. Bəzi hallarda isə leksik paralelizm faktlarının semantikasının, ümumiyyətlə, tam qeyri-adekvat nümayiş etdirdiyini də görmək olur. Sonuncu iki qrup hallar tərcümə nəzəriyyəsinə “tərcüməçinin yalançı dostları” adı altında məşhurdur. Məlum olur ki, qismən qeyri-adekvatlıq situasiyaları sözün çoxmənalılıq potensialının reallaşması ilə əlaqədar olduğu halda, tam qeyri-adekvatlıq situasiyaları isə bu və ya digər terminin

və ya digər növ anlayış nominasiya vahidinin ilkin məqamdan fərqli mənalarla yüklənməsindən qaynaqlanır.

8. Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı leksik paralelizm faktlarının xarici forma uyğunluğuna görə də tam və ya qismən uyğunluq situasiyalarını müşahidə etmək olar. Məlum olur ki, bu iki dil arasındakı leksik paralelizm faktlarının xarici forması arasındakı qeyri – uyğunluqların başlıca səbəbi Azərbaycan və ingilis dillərinin fonetik sistemi və orfoqrafiya ənənələrinin yetərincə fərqlənməsi ilə əlaqələndirilə bilər.

9. Azərbaycan dilinin iltisacı quruluşlu dil olması və eləcə də ingilis dili ilə aktiv bilinçvistik mühit təşkil etməməsi səbəbiylə, dilimizdəki daxili fleksiya interleksemlərin adekvat dərki mümkün olur. Eyni zamanda sintaktik üsulla yaradılmış bəzi interleksemlərin üzvlənməsi Azərbaycan və ingilis dillərində qeyri – simmetrik vəziyyət yaradır: ingilis paralel tərkib hissələrə bölündüyü halda, Azərbaycan dilindəki korrelyant tam və bölünməz vahid statusu qazanmış olur.

Dissertasiyanın mövzusu ilə əlaqədar aşağıdakı tezis və məqalələr çap olunmuşdur:

1. Leksik paralelizm. Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərin elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı, 2012, №23. s. 23-27.

2. Leksik paralelizm faktlarının meydana gəlməsində etimoloji dubletlərin rolu haqqında. AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, №22. Bakı, 2013, s. 70-77.

3. Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemində paralelizm faktlarının mövqeyini müəyyənləşdirən interleksem nəzəriyyəsi/Terminologiya məsələləri, № 1. Bakı, Elm, 2013. s. 128-136.

4. Azərbaycan dilinin leksik sistemində yet alan etimoloji dublet səciyyəli interleksemlər haqqında (ingilis dilinin leksik sistemi ilə müqayisədə). Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 90 illik yubleyinə həsr olunmuş IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları, 14 may. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti. Bakı, 2013. s. 366-368.

5. Azərbaycan və ingilis leksik sistemindəki Avropa mənşəli interleksemlər. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal (Elektron versiyası). BDU, Bakı, 2013, № 2 (86), s. 83-86.

6. Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemində yer alan yunan-latin mənşəli paralelizm faktları. GDU. Elmi xəbərlər (Humanitar və təbiət elmləri seriyası). Gəncə, 2013, № 3, s. 131-135.

7. Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemləri arasındakı paralelizm faktları-dubletlik və semantik korrelyasiya hadisələri aspektində. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, № 3. Bakı, Elm və Təhsil, 2013. s. 245-251.

8. Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı abvreviativ xarakterli leksik paralellər. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası. Terminologiya məsələləri, № 1. Bakı, "Elm və Təhsil", 2014. s.144-152.

9. Параллелизмы Восточного происхождения в лексических система азербайджанского и английского языков. Вестник Орловского Государственного Университета. Федеральный научно-практический журнал. Серия: Новый гуманитарный исследование № 2 (37), 2014, с. 96-100.

В.Э. Магеррамова

**ЛЕКСИЧЕСКИЙ ПАРАЛЛЕЛИЗМ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ
(на материале азербайджанского и английского языков)**

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из «Введения», трех глав, «Заключения» и списка использованной литературы.

Во «Введении» обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы; даются сведения об объекте, предмете, целях, задачах, источниках и методах исследования, о положениях, выносимых на защиту, об апробации и структуре диссертации.

В первой главе «Сущность лексического параллелизма и его виды в языковой системе», состоящей из пяти разделов, говорится о специфике термина «лексический параллелизм», рассматриваются языковые факторы, обуславливающие лексический параллелизм, на языковом и текстовом уровнях. Дается обзор научных концепций и взглядов различных ученых на исследуемую проблему. Выявляются сходства и различия между лексическим параллелизмом в азербайджанском и английском языках; раскрывается сущность внутрисистемного параллелизма на основе конкретных фактов и примеров.

Во второй главе «Анализ этимологических и функциональных особенностей параллелизма лексических систем азербайджанского и английского языков», состоящей из двух разделов, на основе фактического материала исследуются функционально-семантические особенности лексических параллелей между системами азербайджанского и английского языков, определяются социально-исторические факторы, формирующие интерлексемы европейского происхождения; дается обзор научных концепций и взглядов азербайджанских ученых на данную проблему. Анализируются заимствования из латинского, греческого, французского, итальянского, турецкого, арабского, персидского языков по различным тематическим группам (искусство, культура, юриспруденция, кулинария, одежда, религия, Ислам, государственное управление, наука и т.д.)

В третьей главе «Семантический и фонеморфологический анализ фактов параллелизма в языковой системе азербайджанского и английского языков», состоящей из пяти разделов, рассматриваются проблемы внутрисистемного семантического параллелизма, корреляция, основанная на аббревиации и сокращениях, между параллелизмом в лексических системах азербайджанского и английского языков. Выявляются сходства и различия и на основе этого даются соответствующие классификации.

В «Заключении» обобщаются основные результаты и выводы исследования.

**LEXICAL PARALLELISM IN THE DIFFERENT SYSTEM LANGUAGES
(on the materials of the azerbaijani and englishlanguages)**

SUMMARY

The dissertation consists of “Introduction”, three chapters, “Conclusion” and bibliography.

In “Introduction” are substantiated the urgency of subject, the novelty, theoretical and practical significance of the work; is given the information about the object, subject, purpose, tasks, sources and methods of the research, the defended conceptions and about the appraisal and structure of the dissertation.

The first chapter “The essence of lexical parallelism and its kinds in the language system” consists of five parts. It deals with the specific character of the term “lexical parallelism”, linguistic factors that cause lexical parallelism on the language and textual levels. Is given the review of the different scientists’ conceptions and views connected with this problem. On the basis of the concrete facts are revealed the similarities and distinctions between the lexical parallelism in the Azerbaijani and English languages. Is also revealed the specific character of the internal system parallelism.

The second chapter “The analysis of the etymological and functional peculiarities of the parallelism of the lexical systems of the Azerbaijani and English languages” consists of two parts. In this chapter on the basis of the factual material are studied the functional-semantic peculiarities of the lexical parallelism of the systems of the Azerbaijani and English languages, are determined the social-historical factors that form interlexems of European origin; is given the review of the Azerbaijani scientists’ conceptions connected with this problem. The loan words from the Latin, Greek, Italian, Turkish, Arabian, Persian languages are analysed upon the different thematic groups (art, culture, jurisprudence, cookery, clothes, religion, Islam, government, science etc).

The third chapter “The semantic and phonomorphological analysis of the facts of parallelism in the language system of the Azerbaijani and English languages” consists of five parts. The chapter deals with the problems of the internal system semantic parallelism, correlation based on the abbreviation and shortening between the lexical parallelism in the Azerbaijani and English languages. The similarities and distinctions are revealed and on this basis are given the appropriate classifications.

In the “Conclusion” are generalized the main results of the research.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

ВАФА ЭЛЬДАР кызы МАГЕРРАМОВА

**ЛЕКСИЧЕСКИЙ ПАРАЛЛЕЛИЗМ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ
ЯЗЫКАХ**
(на материале азербайджанского и английского языков)

5704.01 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ-2015